

اعجاز اقتصادی قرآن کریم

حجت‌الاسلام دکتر سید مفید حسینی کوهساری
عضو هیئت علمی جامعه المصطفی‌العالمیة

چکیده

اعجاز اقتصادی قرآن، آموزه‌ها یا نظام‌هایی از آموزه‌های اقتصادی قرآن است که بشر هیچ‌گاه نمی‌تواند بدون بهره‌گیری از دین به آن سطح برسد، از اینرو قابل تحدی نیز می‌باشد.

معارف قرآنی در هرکدام از قلمروهای عمده اقتصادی اسلام، از قبیل جهان‌بینی اقتصاد قرآنی، ایدئولوژی اقتصاد قرآنی، فلسفه اقتصاد قرآنی، مبانی ارزشی اقتصاد قرآنی، سازوکارهای اقتصاد قرآنی و... به تنهایی می‌تواند موضوعی برای تحقیق اعجاز اقتصادی باشد. به نظر می‌رسد بدون ملاحظه این نگاه تفکیکی به قلمروهای متنوع اقتصاد قرآنی بحث از اعجاز اقتصادی قرآن ناتمام باشد.

این تحقیق به بررسی سه کتاب مرتبط با اعجاز اقتصادی قرآن پرداخته: (۱) «اعجاز اقتصادی للقرآن‌الکریم، دکتر رفیق یونس‌المصری»؛ (۲) «الاعجاز الاقتصادي فی القرآن‌الکریم - دراسة تاصيلية تطبيقية - تألیف دکتر اسامه السید عبدالسمیع، استاد دانشکده شریعت و قانون دانشگاه الازهر مصر»؛ (۳) «المنظومة المعرفية لآيات الربا في القرآن‌الکریم» نموذج للاعجاز القرآنی فی المجال الاقتصادي، اثر دکتر رفعت السید العوضی».

واژه‌های اصلی: قرآن، اقتصاد، اعجاز اقتصادی، اعجاز علمی.

مقدمه

قرآن کریم مشتمل بر معارف گوناگون در حوزه‌های مختلف اعتقادی، اخلاقی و عملی است که در ساحت‌های متعددی از جمله فرهنگ، سیاست، اقتصاد، اجتماع، تربیت و... آموزه‌ها و معارفی را برای سعادت انسان‌ها به ارمغان آورده است. بدون تردید بخش قابل توجهی از آیات قرآن به پدیده‌های هستی و راهنمایی انسان‌ها در تدبیر امور آن‌ها اختصاص یافته و سعادت دنیا و آخرت آنان را تضمین نموده است (رفیعی محمدی، ناصر، سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن/ ۱۴). از گذشته تا به امروز مفسران و دانشمندان اسلامی در ابعاد متنوع تفسیر علمی، اظهارنظر کرده و تلاش کرده‌اند تا به مدد کشفیات و یافته‌های علمی به تفسیر آیات قرآن بپردازند. تفسیر علمی که در میان اندیشمندان اسلامی با موافقت‌ها و مخالفت‌هایی مواجه شده است، امروزه دغدغه ذهنی بسیاری از متفکران را به خود جلب کرده و روز به روز به علاقه‌مندان آن افزوده می‌شود. آنچه در سال‌های اخیر به دامنه مباحث علم و دین افزوده گشته، موضوع اعجاز علمی قرآن است که به ویژه به عرصه اقتصاد نیز کشیده شده و مدعی است نه تنها قرآن حاوی مطالب علمی می‌باشد بلکه این معارف در عرصه اقتصاد نیز قابل تحدی و اعجاز می‌باشد.

این نوشتار در ضمن چند گفتار به مفهوم اعجاز اقتصادی و گونه‌های آن پرداخته و پس از آن چند کتاب مدعی اعجاز اقتصادی قرآن را مورد بررسی قرار داده است.

اول: مفهوم‌شناسی

الف. اعجاز

واژه معجزه از مصدر اعجاز مشتق از ریشه ثلاثی مجرد «ع ج ز» است که به معنای درماندگی، ناتوانی و نیز انتهای هر چیز است (ابن فارس، احمد، مقاییس اللغة، ۲۳۲/۴). اعجاز در اصطلاح علم کلام و تفسیر، کار شگفت و امری خارق عادت است که پیامبران الهی به رغم قوانین عادی و جاری طبیعت به منظور

اثبات ادعای رسالت خدایی خویش انجام می‌دهند. اموری که آدمیان عادی از انجام مانند آن در مانده‌اند. (سعیدی روشن، محمد باقر، معجزه‌شناسی / ۱۸)

در مجموع تعاریف و ویژگی‌های یاد شده برای معجزه در کلام اندیشمندان و بزرگانی همچون: (سیوطی، جلال الدین، الاتقان/۳۸)؛ (تفتازانی، شرح المقاصد، ۶۱/۵)؛ (فخر رازی، تلخیص المحصل / ۳۵۰)؛ (علامه حلی، ارشاد الطالبین / ۳۰۶)؛ (طوسی، خواجه نصیرالدین، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد/۲۷۵)؛ (علامه بلاغی، محمد جواد، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن/۳)؛ (خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن/۴۳) می‌توان نتیجه گرفت که در تحقق معجزه ۶ شرط لازم است:

۱. به خواست و عنایت خدا صورت گیرد؛
۲. به دست مدعی نبوت آشکار شود؛
۳. به گونه‌ای باشد که نشانه صدق ادعای پیامبر باشد؛
۴. خارق عادت باشد؛
۵. دیگران از انجام آن عاجز باشند و قابل تعلیم و تعلم نباشد؛
۶. همراه تحدی بوده و از معارضه سالم بماند. (شاهد، رئیس اعظم، اعجاز قرآن از دیدگاه مستشرقان/۵۱) به عبارت دیگر در معجزه سه حیثیت وجود دارد: اول) جهت معجزه‌گر [که] باید مدعی منصب الهی و تحدی کننده باشد و هدف او هم اثبات امر محال نباشد؛ دوم) جهت معجزه [که] باید خارق عادت بوده و گواه صدق ادعا باشد و از امور شرّ هم نباشد؛ سوم) جهت مخاطبان معجزه [که] باید از آوردن مثل آن معجزه، ناتوان باشند. (رضایی اصفهانی، محمد علی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ۶۳/۱).

ب. قلمرو تحدی قرآن

مبارزه طلبی قرآن سه نوع شمول دارد:

۱. شمول افرادی؛ یعنی اگر همه افراد جمع شوند نمی‌توانند مثل قرآن را بیاورند و شامل همه افراد موجود، اعم از انس و جن و حتی آیندگان نیز می‌شود (اسراء/۸۸)؛

۲. شمول زمانی؛ یعنی این دعوت و تحدی از صدر اسلام شروع شده و تا قیامت ادامه دارد. (بقره/۲۴)؛

۳. شمول احوالی؛ یعنی در هیچ حالی و در هیچ زمینه‌ای نمی‌توان مثل قرآن را آورد.

علامه طباطبایی و آیت الله معرفت معتقدند که تمامی ابعاد قرآن معجزه است ولی با اختلاف مخاطبان متفاوت است. برای مثال قرآن معجزه ادبی برای ادیبان، معجزه سیاسی برای سیاستمداران و معجزه حکمت برای حکیمان است. (ر.ک: طباطبایی، محمدحسین، تفسیر المیزان، ۱/۵۷-۶۷؛ معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، ۴/۲۳ و ۱۳۴؛ رضایی اصفهانی، محمد علی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ۱/۷۰ و ۷۷).

آیت الله خوئی نیز همه ابعاد را نشانه اعجاز قرآن می‌داند، اما آن را منحصر به مخاطبان عرب یا اهل فن و علم خاص نمی‌کند. (ر.ک: خوئی، سید ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن/۴۳-۹۱).

ج. اعجاز علمی قرآن

برای اعجاز علمی قرآن تعاریف ذیل ذکر شده است:

۱. رازگویی علمی آیات قرآن، به این معنی که قرآن مطلبی علمی را که قبلاً کسی از آن اطلاع نداشته، بیان نماید به طوری که مدت‌ها بعد از نزول آیه، علمی بودن آن کشف شود آن هم به گونه‌ای که با وسایل عادی که در اختیار بشر عصر نزول بوده قابل اکتساب نباشد؛

۲. اخبار غیبی آیات قرآن، به این مفهوم که در هنگام نزول آیه کسی از آن اطلاع نداشته باشد و پس از خبر دان قرآن، همان محقق شود. (رضایی اصفهانی، محمد علی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ۱/۸۵).

شاید بتوان تعریف سوم و چهارمی نیز از اعجاز علمی قرآن بیان نمود و آن اینکه:

۳. آموزه‌هایی که بشر هیچ‌گاه نتواند بدون بهره‌گیری از دین به آن دست یابد.

۴. آموزه‌هایی که نظام‌هایی است که این نظام‌ها قابل دسترسی برای بشر

نبوده و بلکه قابل تحدی نیز می‌باشد.

از چهار تعریف بالا، دقیق‌ترین تعریف در اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم انسانی، تعریف چهارم است، چرا که نگاه جامع و دقیق اسلام - که مبتنی بر علم و حکمت الهی نسبت به ظرفیت‌ها و ویژگی‌های حیثیات انسانی است - نسبت به انسان و ابعاد وجودی او، مستلزم طراحی بهترین الگوی جامع سعادت آفرین در حوزه‌های مختلف اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، تربیتی و... است. این مجموعه نظام‌مند علاوه بر اینکه نشان‌دهنده و حیانی و الهی بودن آموزه‌های قرآنی و اسلامی است، می‌تواند به عنوان معجزه قرآنی نیز ارائه گردیده و بدان تحدی صورت پذیرد.

از دیگر وجوه قابل تحقیق و بررسی در تعریف اعجاز علمی قرآن، کارآمدی نظریه‌ها و آموزه‌های قرآنی در عرصه اجرا و میزان بالای عملیاتی شدن آنها است؛ یعنی علاوه بر اینکه آموزه‌های قرآن در مقام نظر، تئوری و طراحی قابلیت تحدی را دارد، کارآمدی این نظریه‌ها نسبت به سایر نظریه‌ها و مکاتب فکری قابل بررسی و مقایسه و احتمالاً قابل تحدی باشد.

د. اعجاز اقتصادی قرآن

در مورد اعجاز اقتصادی قرآن در سال‌های اخیر کتاب‌های متعددی نوشته شده است که بیش‌تر به مصادیق اعجاز پرداخته‌اند که در بخش دوم مقاله به برخی از آنها پرداخته می‌شود، اما نگاهی نظری و مفهومی به این مقوله می‌تواند در تبیین بیشتر موضوع راهگشا باشد.

دکتر اسامه السید عبدالسمیع، اعجاز اقتصادی را اینگونه تعریف می‌کند: «ارائه روش جامع اقتصادی که هم زمان مصالح فرد و جامعه را به شکل متوازن در دنیا و آخرت تأمین نماید به نحوی که بشر در طول تاریخ و در همه زمان‌ها از آوردن شبیه آن عاجز باشد.» (ر.ک: اعجاز الاقتصادي فی القرآن الکریم / مقدمه).

با توجه به مباحث گذشته پیرامون اعجاز علمی، چند تعریف از اعجاز اقتصادی قابل تصویر است:

۱. مقصود از اعجاز اقتصادی قرآن وجود قوانین و مفاهیم اقتصادی در قرآن، قرن‌ها قبل از تدوین علم اقتصاد و نوعی رازگویی علمی آیات قرآن است به این معنی که مطلبی علمی را که قبل از نزول آیه کسی از آن اطلاع نداشته

قرآن بیان نماید به طوری که مدت‌ها بعد از نزول آیه، آن مطلب علمی کشف شود و این مسأله علمی طوری باشد که با وسایل عادی که در اختیار بشر عصر نزول بوده قابل اکتساب نباشد؛

۲. آموزه‌هایی اقتصادی که بشر همواره نتواند بدون بهره‌گیری از دین به آن سطح برسد و تضمین‌کننده سعادت دنیوی و اخروی بشر باشد؛
۳. قرآن حاوی نظام‌هایی از آموزه‌های اقتصادی، فرهنگی و سیاسی است که این نظام‌ها قابل دسترسی برای بشر نبوده و بلکه قابل تحدی نیز می‌باشد.

دوم: گونه‌های اعجاز اقتصادی قرآن

۱. اعجاز درون قرآنی و اعجاز برون قرآنی اقتصادی

در اعجاز درون قرآنی اقتصادی، آموزه‌ها و نظام‌های اقتصادی قرآن در محدوده آیات قرآن و سوره‌ها و تمامی قرآن بررسی می‌شود، اما در اعجاز اقتصادی برون قرآنی به بررسی این نکته پرداخته می‌شود که آیا کلیت معارف اقتصادی قرآن از نگاهی بیرونی حاوی اعجاز می‌باشد یا خیر؟
دو نمونه مصداق از اعجاز برون قرآنی:

الف) تأثیر قرآن بر تحولات اقتصادی و اجتماعی صدر اسلام و تغییراتی که نسبت به اقتصاد دوران جاهلیت به همراه داشته است می‌تواند به عنوان یکی از مصداق اعجاز قرآن مورد بررسی قرار بگیرد. در این فرض ادعا می‌شود که آنچه مفاهیم و آموزه‌های قرآنی در تغییرات جهان بینی و ایدئولوژی مسلمانان صدر اسلام و به تبع آن تحولاتی که در نظام تولید، توزیع، مصرف، نظام مالیاتی، نقش و جایگاه حکومت در صدر اسلام، نظارت و کنترل اقتصادی، قانون‌گذاری و تعیین ضوابط، گسترش و توسعه اقتصاد بخش خصوصی و تعاونی، افزایش مشارکت، تجهیز بهینه منابع انسانی، تجهیز منابع مالی و سرمایه‌گذاری و... به وقوع پیوست به شکلی اعجازگونه وضعیت اقتصادی مسلمانان را در خلال کمتر از ۴ دهه به استانداردهای بسیار قابل قبولی ارتقاء داد. این مسأله اگرچه با تعبیر اعجاز اقتصادی کمتر مورد توجه قرار گرفته است، اما از محتوای ادبیات بسیاری از اندیشمندانی که پیرامون اقتصاد صدر اسلام قلم زده‌اند، این معنا فهمیده شده و از کارآمدی فوق العاده اقتصاد صدر اسلام پرده برمی‌دارد.

ب) نظام اقتصادی قرآن می‌تواند با آموزه‌ها و نظام اقتصادی سایر ادیان آسمانی مقایسه شود تا ضمن درک وحدت همه ادیان در ارائه این مفاهیم، از قدرت و جامعیت بیشتر آموزه‌های قرآنی و کمال دین اسلام نسبت به سایر ادیان در این باره پرده برداشت و از این رهگذر به جایگاه والای آموزه‌های اقتصادی قرآن و احتمالاً به اعجاز آن پی برد. این مقایسه بین دین اسلام و سایر ادیان بزرگ از جمله بودا، کنفوسیوس، شینتوئیسم و... نیز قابل تصور است.

۲. اعجاز اقتصادی قرآن در گزاره‌های انشایی و اخباری

بخشی از آموزه‌ها و نظام‌های اقتصادی قرآن از سنخ گزاره‌ها و آموزه‌های انشایی است که حاوی بایدها و نبایدها و یا هنجارها و ارزش‌هاست. عمده معارف مرتبط با چهار حوزه ایدئولوژی اقتصاد دانی، مبانی و اهداف نظام اقتصادی قرآنی، گزاره‌های اقتصاد دستوری و نظام فقهی - حقوقی اقتصاد قرآنی در این فضا قابل تصویر است. از سویی دیگر بخش دیگر معارف قرآنی ناظر به گزاره‌های اخباری یا همان گزاره‌های ناظر به هست‌ها و نیست‌ها و تبیین واقعیت‌های اقتصادی است. اغلب معارف مرتبط با حوزه جهان‌بینی اقتصاد قرآنی، فلسفه اقتصاد قرآنی، گزاره‌های اقتصادی اثباتی قرآنی و نیز تبیین ساختارهای اقتصادی، در این بخش جای می‌گیرد. تبیین حوزه‌های فوق و اثبات آنها مجال دیگری می‌طلبد، اما آنچه در این مجال قابل ذکر است، آن است که اجمالاً، هم در بخش گزاره‌های اثباتی و هم گزاره‌های انشایی معارف فراوان قابل ذکری وجود دارد که می‌تواند محل بحث در اعجاز اقتصادی قرآن بوده که نگاه استقلالی به هر کدام می‌تواند عرصه‌های نوینی را برای محققان فراهم نماید. (خورشید احمد، مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، مقاله دکتر انس زرقاء/ ۲۷-۲۰؛ حسینی کوهساری، سید مفید، روش‌شناسی مطالعات اقتصاد اسلامی، با تأکید بر مطالعات قرآنی، شماره ۴).

۳. اعجاز اقتصادی آموزه‌ها و اعجاز نظام اقتصادی قرآن

در مطالعه معارف اقتصادی قرآن گاه مطالعه و بررسی آموزه‌های اقتصادی

قرآن محل بحث و بررسی است همان‌گونه که بسیاری از تحقیقات انجام شده تاکنون از این منظر به قرآن نگرسته‌اند و حتی عمده تلاش‌های صورت گرفته در خصوص اعجاز اقتصادی قرآن معطوف به تک آموزه‌های قرآن بوده است. در این نگاه، بیشتر از آن‌که به پیوندهای بیرونی آیات با یک‌دیگر توجه شود به محتوای درون آیه توجه شده و تلاش جدی برای یافتن انسجام‌های بین آیات صورت نمی‌گیرد، اما در رویکردی دیگر صرفاً به مضامین درون آیه‌ای بسنده نشده و آیات قرآن در مجموعه‌ای نظام‌مند و شبکه‌ای و به دنبال انسجام‌های هرچه بیشتر می‌باشد. (شهید صدر، اقتصادنا/ ۳۰۸؛ ر.ک: دادگر، یدالله، نگرشی بر اقتصاد اسلامی / ۸۱-۸۷).

یافتن انسجام‌های درون قرآنی از یک سو منوط به ملاحظه لایه‌های متعدد مفهومی پیرامون هر آیه است، که عبارتند از: ارتباطات صدر و ذیل آیه تا ارتباط بین آیات قبل و بعد (نگاه سیاق محور)؛ ارتباط بین آیات یک سوره (نگاه سوره محور) تا ارتباط بین سوره‌های متقارب و قرین یا گروه‌های سوره‌ای و در نهایت ارتباط بین همه سوره‌های قرآن.

از سوی دیگر یافتن انسجام‌های درون قرآنی منوط به ملاحظه ارتباطات بین مفاهیم و مضامین در حوزه‌های مختلف معنایی است. این ارتباطات می‌تواند از ارتباط مفاهیم اقتصادی با یک‌دیگر و ارتباط بین حوزه اقتصاد و حوزه‌های دیگر از قبیل سیاست، فرهنگ، اجتماع، تربیت و... معنا یابد. وجه کاملاً متعالی این رویکرد، یافتن تعامل بین نظامات اجتماعی قرآن و شبکه‌ای دیدن همه نظام‌های قرآنی است. با توضیح مختصر یاد شده معلوم می‌گردد که رویکرد انجام محور، رویکردی تعمیق‌پذیر است و در همه لایه‌ها و عمق‌ها خود می‌تواند مفید باشد. مطالعات اعجاز اقتصادی در هر رویکرد قابل تصور است، اما به نظر می‌رسد مجال وسیعی فراوی این دست از مطالعات با رویکرد نظام محور و انسجام محور وجود دارد.

۴. اعجاز اقتصادی قرآن به اعتبار قلمروهای متعدد اقتصاد

همان‌گونه که اقتصاد می‌تواند قلمروهای متعددی داشته باشد، قلمروهای

متعددی هم برای اقتصاد اسلامی و اقتصاد قرآنی نیز قابل تصویر است. مطالعه و بررسی اعجاز اقتصادی قرآن با تعاریف قبلی از اعجاز اقتصادی در هریک از قلمروهای مذکور می‌تواند موضوعی برای تحقیق و بررسی باشد. قلمروهای عمده اقتصاد اسلامی عبارتند از: جهان‌بینی اقتصاد قرآنی، ایدئولوژی اقتصاد قرآنی، فلسفه اقتصاد قرآنی، مبانی ارزشی اقتصاد قرآنی و سازوکارهای اقتصاد قرآنی. این قلمروها با اعمال دقت‌هایی می‌تواند توسعه یا تضییق یابد، اما مهم آن است که بدانیم نوع مطالعه و بررسی هر کدام از این عرصه‌ها روش‌های خاص خود را داشته و منسجم کردن هر کدام از این قلمروها، نوآوری‌های بیشتری را می‌تواند به همراه داشته باشد. به نظر می‌رسد عدم تفکیک قلمروی بحث در اقتصاد اسلامی به ویژه اقتصاد قرآنی و پراکندگی موضوعات و مباحث، روند توسعه مطالعات اقتصاد قرآنی را کند کرده و امکان ارزیابی و مدیریت مطالعات را ضعیف می‌کند. (هادوی تهرانی، مهدی، مکتب و نظام اقتصادی اسلام/ ۴۴-۴۵؛ احمد علی، یوسفی، ماهیت ساختار اقتصاد اسلامی/ ۱۱۲-۱۰۹؛ مطهری، مرتضی، مسأله شناخت/ ۱؛ شهید صدر، اقتصادنا/ ۳۶۵؛ منذر تحف، مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، مترجم، مهدوی/ ۲۳؛ نمازی، حسین، نظام‌های اقتصادی؛ هادوی‌نیا، امکان و ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی با نگرشی تطبیقی بر اقتصاد کلاسیک، اقتصاد اسلامی).

اهمیت توجه به قلمروهای مطالعات اقتصاد قرآنی وقتی بیشتر می‌شود که کشف رابطه و نحوه تعامل هر کدام از این قلمروها با یکدیگر، خود موضوع مستقلی برای تحقیق و مطالعه باشد. این نوع مطالعه به کشف نظام و شبکه اقتصاد قرآنی بسیار کمک می‌کند.

یک مثال می‌تواند نحوه تعامل و رابطه قلمروهای اقتصاد قرآنی و در عین حال کیفیت ارتباط بایدها و هست‌ها در اقتصاد اسلامی را روشن سازد. در این مثال در عین تفکیک قلمروهای بحث، نحوه ارتباط این قلمروها نشان داده شده که می‌تواند الگویی برای نگاه استقلالی به قلمروهای اقتصاد قرآنی در عین شبکه‌ای دیدن آن‌ها باشد:

توحید افعالی یکی از عناصر «جهانبینی اسلامی» از دیدگاه قرآن کریم می‌باشد. مهم‌ترین پیام این عنصر موثریت خداوند است. از جلوه‌های مهم موثریت خداوند، تأثیرگذاری در هدایت و کمال‌بخشی به انسان‌ها در قالب دخالت تشریعی خداوند است. این دخالت در قلمرو ایدئولوژی اسلامی قرار گرفته و با مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها سامان می‌یابد.

موثریت خداوند در کنار حکمت الهی، انسانی را به منصفه ظهور می‌رساند که خلیفه الهی بوده (مبانی فلسفی اقتصاد) و از این‌رو، آزادی محدود یا آزادی همراه با مسئولیت (مبانی ارزشی اقتصاد) و همراهی حق و تکلیف را برای انسان به ارمغان می‌آورد. مبانی فلسفی و ارزشی مزبور زمینه مساعدی را برای طرح نظریه ضرورت تعاون در اقتصاد اسلامی در کنار فرد و دولت فراهم می‌کند. این تربیت و هدایت گاه به صورت فردی و گاه به صورت جمعی پیگیری می‌شود. اعتقاد به آنچه در تعالیم قرآنی که به سامان دادن مبانی فلسفی و ارزشی اقتصاد قرآنی می‌پردازد، می‌تواند تأمین‌کننده بعد فردی این تربیت و هدایت باشد، اما تأکید بر اهمیت نقش دولت به عنوان مهم‌ترین نهادی که اراده جمعی افراد یک اجتماع در آن تبلور یافته است، بعد اجتماعی این تربیت و هدایت را سامان می‌دهد (اقتصاد دستوری؛ مردم دخالت دولت). البته این مهم می‌تواند با تشکیل سازمان‌ها و انجام راه‌کارهای مناسب جهت ایجاد انگیزش داوطلبانه به اجرا در آید. علاوه بر این، دولت طبق اصل «ضمان اعاله» وظیفه دارد در جهت تأمین معیشت مناسب و ایجاد امکانات برای فعالیت‌های اقتصادی آنان حرکت نماید که تمامی این امور خود، نمونه‌هایی از نقش دولت در تحقق سیستم تعاون می‌باشد. (هادوی نیا، علی اصغر، امکان، ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی، مجله اقتصاد اسلامی، پاییز ۱۳۸۵، جلد ۲۳).

گفتار سوم: بررسی چند کتاب در اعجاز اقتصادی قرآن

در مورد اعجاز اقتصادی قرآن در دهه اخیر کتاب‌های متعددی نوشته شده است که هر یک دارای نقاط قوت و ضعف خاص خود می‌باشند. در این بخش از مقاله سه کتاب ذیل مورد بررسی قرار گرفته که به برخی از نقاط ضعف آن‌ها نیز اشاره می‌گردد.

۱) کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم / دکتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، ۱۴۲۶ هـ - ۲۰۰۵ م.

در این کتاب مواردی به عنوان مصادیق اعجاز علمی ذکر گردیده است:

۱. اصلی ترین مشکل اقتصادی از منظر عالمان اقتصاد، کمیابی است، اما از نگاه قرآن اصلی ترین مشکل، ظلم انسان ها و کفران نعمت الهی است. (شهید صدر، اقتصادنا/ ۳۴۷ و ۶۷۳) چرا که (... إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ)؛ «... قطعاً انسان بسی ستمگر و بسیار ناسپاس است»، (ابراهیم/۳۴).

محمد قطب نیز مشکل اصلی را رفتارهای انسانی مخالف سنت های الهی می داند. (حول التاصيل الاسلامی للعلوم الاجتماعیه/۱۴۲) اگرچه اصل کمبود و کمیابی در منابع اسلامی پذیرفته شده است و بدان تصریح شده است (إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ)؛ «در حقیقت، ما هر چیزی را به اندازه آفریدیم»، (قمر/۴۹) (... قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا)؛ «به یقین، خدا برای هر چیزی اندازه ای قرار داده است»، (طلاق/۳) و این مسأله حتی نزد افراد ثروتمند نیز وجدانی است چرا که خواسته های آنان بیشتر از منابع و امکاناتشان است، اما مشکل اساسی و مبنایی اقتصاد در این نکته نبوده بلکه در نحوه تعاملات انسانی با امکانات و منابع است (یونس المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم/ ۲۴ - ۳۳).

۲. تعریف رشید و سفیه و نهی از سفاهت، اسراف و تبذیر و بذل جد و جهد برای مصالح عمومی و دستور به آماده سازی و تربیت فرزندان برای رسیدن به جایگاه انسان اقتصادی، رشید و دعوت به اصلاح گری در اموال و حسن اداره آن، قبل از ظهور علم اقتصاد (یونس المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم/ ۳۳-۴۳).

۳. اهتمام به سود و منفعت طلبی (وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...); «و به ثروت یتیم نزدیک نشوید، جز به آن (روشی) که آن نکوتر است...»، (اسراء/۳۴).

احسن یعنی اعظم ربحاً، اعجل ربحاً، اعظم ایراداً (یونس المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم/ ۴۷-۴۹).

۴. اشاره به سیاست حداقل کردن ضرر و خسارت در قرآن خداوند در این آیه (... حَتَّى إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا...)؛ «تا وقتی سوار کشتی شدند، (معلم) آن را شکافت»، (کهف/۷۱) اشاره می‌کند که برای جلوگیری از ضرر بیشتر، ضرر کمتر را باید پذیرا شد و در آیه ۷۹ همین سوره با صراحت بیشتری به این مسأله می‌پردازد (أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلَكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا)؛ «اما [آن] کشتی، پس از آن بینوایانی بود که (با آن) در دریا کار می‌کردند؛ و خواستم آن را معیوب کنم، در حالی که آن طرف آنان سلطانی بود که هر کشتی (سالمی) را به ستم می‌گرفت».

این اصل در فقه و قواعد فقهی با عناوین مختلفی هم چون «اصلاح المال بافساد بعضه لسلامة باقیه»، «اخف الضررین» و «اهون الثرین» شناخته می‌شود و در اقتصاد و مدیریت و امور نظامی به سیاست حداقل کردن ضررها معروف است. این اصل به صورت مثابه قابل تطبیق بر اصل حداکثر کردن سود نیز می‌تواند باشد (یونس المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم/۵۰-۴۵).

۵. اهتمام ویژه به صبر در تحقق اهداف و آرمان‌ها بویژه در توسعه و

پیشرفت‌های مادی

نظریات متعدد اندیشمندان غربی پیرامون توسعه و پیشرفت با ابعاد روان‌شناختی و جامعه‌شناختی انسانی، ارتباط کاملی برقرار نکرده لذا در موارد متعددی بدون توجه به ابعاد تربیتی و روحی انسان راهبردها و راه‌کارهایی را مطرح می‌نمایند که متأسفانه به علت همین بی‌توجهی گاه به یأس و ناامیدی و تنبلی و کسلی نیز دامن زده می‌شود.

از منظر قرآن، پیشرفت و توسعه نیازمند صبر و تحمل مشقت و سختی‌ها در مسیر پیشرفت و کمال است. البته لازم به ذکر است که صبر از منظر قرآنی، صبر ایجابی و واقع‌بینانه است و آفت و مشکلات صبر به معنای منفی را به دنبال ندارد. قرآن صبر را به عنوان یکی از عوامل موفقیت چه در اقتصاد متعارف و چه در اقتصاد علمی به شمار آورده و توجه به ابعاد انسانی و اخلاقی اقتصاد را جزء لاینفک سیاست‌های اقتصادی می‌داند. قرآن کریم در

کنار دستور به توأسی به حق به توأسی به صبر نیز اشاره می‌کند و راه رسیدن به حق را بدون صبر میسر نمی‌داند، لذا از همگان می‌خواهد تا یک‌دیگر را در مسیر حق‌طلبی و صبرخواهی کمک و یاری رسانند. (یونس المصری، رفیق، الاعجازالاقتصادی للقرآن‌الکریم / ۵۵-۶۰).

۶. ناتوانی اقتصاددانان از توجیه علمی و عملی ربا در طول تاریخ با این‌که ربا در دین اسلام و نیز سایر ادیان آسمانی تحریم گردیده، اما علمای اقتصاد در قرن‌های اخیر تلاش کردند تا به نظریه‌های متعدد همانند جبران ریسک، رجحان زمانی، هزینه فرصت، رجحان نقد بر نسیه و... آن را توجیه نمایند در حالی که همه این نظریات ناکافی بوده و در برخی موارد کاملاً مردود است. این امر از اعجازهای اقتصادی قرآن کریم است که حقایق آن قابل کتمان نبوده و پیش‌بینی‌های آن در خصوص ربا محقق شده است و شاید مشکلات و گرفتاری‌هایی که جهان امروز از آن رنج می‌برد و موج‌های متعددی که از اضطراب و تزلزل و نابودی و هلاکت و جنگ‌ها و فتنه‌ها دنیا را فرا گرفته است ناشی از آزادسازی ربا و دیگر محرمانی باشد که خداوند از آنان پرهیز داده است. (یونس المصری، رفیق، الاعجازالاقتصادی للقرآن‌الکریم / ۶۱-۶۵).

۷. اشاره به اصل ترجیح زمانی در قرآن کریم

خداوند در قرآن کریم در آیات متعددی به فطرت و طبیعت انسانی توجه می‌نماید که از جمله ویژگی‌های آن، ترجیح زمان حال بر مستقبل و ترجیح نقد بر نسیه می‌باشد و به همین منظور خداوند ثواب‌های روز قیامت را چند برابر می‌نماید تا انسان‌ها در اختیار خود به سمت آینده سوق یافته و زمان حال را صرفاً مدنظر قرار ندهند (إِنَّ هَؤُلَاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا)؛ «در حقیقت، اینان (زندگی دنیای) شتابان را دوست دارند، و روز گرانبار (قیامت) را پشت سرشان رها می‌کنند»، (انسان/۲۷) (كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَتَذَرُونَ الْآخِرَةَ...؛ «هرگز چنین نیست (که شما کافران می‌پندارید)؛ بلکه (دنیای) شتابان را دوست می‌دارید و آخرت را رها می‌کنید»، (قیامت/۲۰ و ۲۱) (وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى...؛ «در حالی که آخرت بهتر و پایدارتر است»، (اعلی/۱۷).

این مبنا یعنی ترجیح زمانی (Time Preference) یا ارزش زمانی در علم اقتصاد امروز، مبدا مهم است و به همین منظور ارزش زمانی پول (Time Value Money) از دغدغه‌های جدی اقتصاددانان است (یونس‌المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم/ ۷۱-۷۵).

۸. ملاحظه جدیدی در مصارف زکات (عاملین علیها)

۹. توجه به فرض ثابت بودن سایر شرایط در قرآن کریم

خداوند در آیه شریفه (... یُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَّضَ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكْلِ...); «... یک پایه‌ای و غیر یک پایه‌ای [قرار داد،] که با یک آب سیراب می‌شوند و [با این حال،] برخی از آنها را در میوه‌ها، بر برخی [دیگر] برتری می‌دهیم...»، (رعد/ ۴) با ثابت گرفتن آب، تأثیر عوامل دیگر را بر حسب تغییر در نوع محصولات و میوه‌ها نشان داده است. امروزه در علم اقتصاد در تحلیل هر متغیری لازم است روشن شود تا چه عوامل و عناصری در این متغیر مؤثرند و نسبت و میزان تأثیر هر عاملی هم بررسی شود. در تعیین شناخت میزان تأثیر هر عامل باید سایر عوامل را ثابت فرض کرد و با این فرض به تبیین میزان تأثیر خالص هر اثر پرداخت (یونس‌المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم / ۷۹-۸۱).

۱۰. اشاره به مزیت‌های نسبی

قرآن کریم هم به مزیت‌های نسبی بین سرزمین‌ها و بین انسان‌ها اشاره می‌نماید. خداوند هر سرزمین و منطقه‌ای را حاوی محصولات و قابلیت‌های خاصی معرفی می‌کند (... وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا...); «... در حالی که برای درخواست کنندگان یکسان است...»، (فصلت/ ۱۰) و انسان‌ها را نیز در بهره‌مندی از معیشت‌ها و ارزاق، متنوع معرفی می‌نماید (... نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا ...) (زخرف / ۳۲) خداوند دامنه این تنوع را به مردان و زنان هم کشانده و آنان را هم متفاوت می‌داند (الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ...); «مردان، [مایه] پایداری زنان‌اند؛ به خاطر آن‌که خدا برخی از آنان را بر برخی [دیگر] برتری داد، و به خاطر آنچه از اموالشان (در مورد زنان) هزینه می‌کنند...»، (نساء/ ۳۴) و هر

کدام را دارای نصیب و بهره‌ای دانسته و از حسادت ورزیدن و زیاده‌خواهی نسبت به یک‌دیگر پرهیزشان می‌دهد. (وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ)؛ «و آنچه را خدا به سبب آن، برخی از شما را بر برخی [دیگر] برتری داده، آرزو نکنید. برای مردان از آنچه کسب کرده‌اند، بهره‌ای است و برای زنان [نیز] از آنچه کسب کرده‌اند، بهره‌ای است؛ و خدا را از (ناحیه‌ی بخشش و) فضلش درخواست کنید، که خدا به هر چیزی دانا است»، (نساء/۳۲).

خداوند در این قبیل آیات، به وجود تفاوت بین انسان‌ها، جنسیت‌ها و سرزمین‌ها اشاره کرده و همین امر را موجب برقراری ارتباط و تعامل می‌داند و از مردم به ویژه مسلمانان می‌خواهد که از این اختلاف‌ها برای پیشرفت هرچه بیش‌تر خود بهره‌گیرند، گو اینکه هر انسانی به طریقه، شیوه و ذوق خود عمل کرده و شاکله هر انسانی برای نوع خاصی از عمل در رفتار مناسب‌تر است. (قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ...؛ «بگو: همه طبق (روش و خلق و خوی) خویش عمل می‌کنند...»، (اسراء/۸۴) (یونس‌المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم / ۸۵ - ۹۱).

۱۱. اصل توزیع ریسک‌ها و نچیدن همه تخم مرغ‌ها در سبد واحد

خداوند در داستان حضرت یوسف (ع) به توصیه حضرت یعقوب به فرزندان خود اشاره می‌کند که همگی از یک در وارد نشوند. (وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِن بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُّتَفَرِّقَةٍ...؛ «و گفت: «ای پسران من! از یک در وارد نشوید و از درهای مختلف وارد شوید؛ و هیچ چیزی را که از طرف خدا (حتمی شده) است از شما دفع نمی‌کنم...»، (یوسف/۶۸-۶۷)، (یونس‌المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم/۹۲-۹۳).

۱۲. اصل توزیع مجدد سرمایه و درآمد

خداوند از سویی تفاوت بین غنی و فقیر را طبیعی و ذاتی دانسته و آن را از سنت‌های الهی می‌داند: (وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ)؛ «و خدا برخی از شما را در روزی، بر برخی [دیگر] برتری داد»، (نحل/۷۱) (انظر كيف فضلنا بعضهم على بعضٍ)؛ «بنگر چگونه برخی آنان را بر برخی [دیگر] برتری دادیم»، (اسراء/۲۱)

اما از سوی دیگر تفاوت فاحش بین غنی و فقیر را در طغیان و سرکشی دانسته و انسان‌ها را از آن بر حذر می‌دارد. (كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِكَبَّيْءٍ، أَنْ رَأَاهُ اسْتَكْبَرًا)؛ «هرگز چنین نیست؛ قطعاً انسان طغیان می‌کند؛ به خاطر این که خود را توانگر دید»، (علق / ۷ و ۶) (وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ)؛ «و اگر (برفرض) خدا روزی را بر بندگانش گسترده می‌ساخت، حتماً، در زمین ستم می‌کردند»، (شوری / ۲۷) لذا به توزیع مجدد ثروت به عنوان یکی از ابزارهای مانع از چرخش سرمایه بین اغنیاء می‌پردازد تا از این طریق ثروت در همه سطوح اقتصادی به چرخش درآمده و همه گروه‌های اقتصادی نقش خود را در اقتصاد ایفا نمایند و از ظلم و سرکشی و طغیان ناشی از ثروت‌های بی‌حد از سوی ثروتمندان جلوگیری نماید (یونس المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم/ ۹۴-۱۰۲).

۱۳. ارتباط دنیای مادی با رفتار و کردار انسان‌ها

سید قطب معتقد است که آیه (ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ)؛ «به خاطر دستاورد مردم، تباهی در خشکی و دریا آشکار شد؛ تا (سزای) بعضی از آنچه انجام داده‌اند را به آنان بچشانند؛ باشد که آنان بازگردند»، (روم/ ۴۱) نشان می‌دهد که احوال زندگی و شرایط آن با اعمال انسان‌ها ارتباط دارد و فساد در عقیده و عمل به فساد در زمین منجر می‌شود. (فی ظلال القرآن، ۲۱/۲۷۷۳). فساد در زندگی انسان‌ها به فساد اداری و اخلاقی منجر شده که آن نیز در پی خود، انواع آلودگی‌ها و مشکلات را در آب و هوا و غذا و فضا ایجاد می‌کنند (ر.ک: یونس المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم/ ۱۰۴-۱۰۸).

۱۴. لزوم تخلّق به اسماء الهی از جمله صفت حاسب

خداوند در قرآن به حسابگری خود نسبت به همه آنچه در عالم می‌گذرد اشاره دارد از جمله: سرعت در محاسبه (... وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ)، (انعام/ ۶۲) (... وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ)، (بقره/ ۲۰۲) صدق در محاسبه (هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ)، (جاثیه/ ۲۹) انعطاف در حسابگری متناسب با مخاطب (... فَحَاسِبْنَاهَا حِسَابًا شَدِيدًا...)، (طلاق/ ۸) (فَسَوْفَ يُحَاسِبُ حِسَابًا يَسِيرًا)، (انشقاق/ ۸).

بدیهی است که خداوند نیز می‌پسندد که بندگانش اینگونه با دیگران محاسبه کرده و به صفت‌های الهی متخلق شوند (یونس المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم/۱۰۹-۱۱۲).

بررسی و نقد

همان‌گونه که از تفصیل نسبی مطالب پیداست نویسنده کتاب از پیام‌های اقتصادی قرآن و حکمت‌های نهفته در آیات اقتصادی قرآن تعبیر به اعجاز اقتصادی نموده است گرچه به تعریف خود نسبت به اعجاز اقتصادی التزام کامل ندارد. به علاوه به ارایه نظام‌مند پیام‌های اقتصادی به گونه‌ای که بشر از آوردن آن ناتوان باشد نیز پایبند نبوده است و تلاشی در پیدا کردن نظام موجود بین پیام‌ها و حکمت‌های اقتصادی ننموده است.

نکته دیگر اینکه در هیچ موردی صحبت از رکن تحدی که از ارکان معجزه به شمار می‌رود، در این کتاب به میان نیامده است. به نظر می‌رسد اگر مواردی از این دست بخواهد اعجاز دانسته شود بسیاری از پیام‌ها و حکمت‌ها می‌تواند از مصادیق اعجاز محسوب شود.

۲) الاعجاز الاقتصادي فی القرآن الکریم «دراسة تاصيلية تطبيقية» اثر دکتر اسامه السید عبدالسمیع، استاد دانشکده شریعت و قانون دانشگاه الازهر مصر، دارالفکر الجامعی، ۲۰۰۹ - اسکندریه

این کتاب در یک مقدمه، دو بخش و یک نتیجه‌گیری در ۴۳۰ صفحه وزیری به زبان عربی به چاپ رسیده است. مقدمه کتاب به مفهوم اعجاز قرآنی و انواع آن می‌پردازد. در بخش اول کتاب در ۱۳ فصل ابعاد مبنا شناختی و روش شناختی اعجاز اقتصادی قرآن، محل بحث قرار گرفته است و در بخش دوم به بررسی دو تجربه از اعجاز اقتصادی در قرآن کریم یعنی بحران مالی زمان حضرت یوسف و نقش اقتصادی حضرت شعیب اهتمام شده است. در بخش پایانی نیز به نگاه دانشمندان غربی نسبت به قرآن، پیامبر اکرم و اقتصاد اسلامی اشارت کرده است.

بخش اول کتاب که به ابعاد اعجاز اقتصادی قرآن کریم می‌پردازد حاوی فصل‌های ذیل است:

۱. زکات و سایر ابزارهای انفاق و تأثیر آن بر تعادل افراد جامعه؛
۲. ابزارهای انفاق داوطلبانه و تأثیر آن بر تعادل روابط افراد جامعه؛
۳. تحریم معاملات ربوی و دلالت آن بر اعجاز اقتصادی قرآن کریم؛
۴. اعتدال در مصرف و پس انداز؛
۵. امنیت غذایی در اسلام؛
۶. تعادل بین روابط خریدار و فروشنده؛
۷. تمایل به طیبات و پاکی‌ها و اجتناب و پرهیز از ناپاکی‌ها و خبائث؛
۸. دست نیازیدن بر اموال دیگران با مراتب مختلف سرقت؛
۹. وفای به عقد و عهد؛
۱۰. اصل نوشتن و شهادت گرفتن در دادن و گرفتن و مستند کردن اموال؛
۱۱. تفاوت در رزق؛
۱۲. گرایش به مال و اثر آن در توسعه اقتصادی؛
۱۳. دعاهای اقتصادی.

نویسنده در مقدمه کتاب با تعریف اعجاز و انواع اعجاز قرآن از قبیل اعجاز لفظی، اعجاز بلاغی و بیانی، اعجاز عددی و رقمی، اعجاز تشریحی، اعجاز علمی، اعجاز طبی، اعجاز کشاورزی، اعجاز هندسی، اعجاز غیبی و اعجاز تاریخی، یکی از انواع اعجاز قرآن را اعجاز اقتصادی قرآن معرفی می‌نماید. وی در تعریف اعجاز اقتصادی قرآن می‌گوید:

«ارایه روش جامع اقتصادی که هم زمان مصالح فرد و جامعه را به شکل متوازن در دنیا و آخرت تأمین نماید به نحوی که بشر در طول تاریخ و در همه زمان‌ها از آوردن شبیه آن عاجز باشد.» (ر.ک: اسامه، السید عبدالسمیع، اعجاز اقتصادی فی القرآن الکریم/ مقدمه).

مؤلف، در فصل اول که به بحث زکات اختصاص یافته است موارد زیر را به عنوان اعجاز اقتصادی قرآن بر می‌شمارد:

۱. کیفیت تعریف زکات به عنوان خارج کردن بخشی از مال - که انسان در آن جانشین خدا است - برای فقرا و نیازمندان در شرایط مخصوص؛

۲. بهره‌گیری از زکات برای تحقق عدالت و توازن بین افراد جامعه و نابودی فقر و زمینه‌سازی برای تحقق این اهداف در خلال ضوابط و مقررات؛
۳. حکمت‌ها و اعجاز نهفته در استخلاف انسان در اموال؛
۴. اعجاز اقتصادی نهفته در مطلق گذاشتن موارد زکات و نصاب آن؛
۵. اعجاز در مشخص شدن حدود زکات با حصول اطمینان از برقراری عدالت بین افراد جامعه؛

۶. اعجاز در تأثیر زکات بر سرمایه‌گذاری و اجتناب از حبس و نگهداری اموال؛
۷. حکمت‌های نهفته در توصیه به اعطای زکات و نهی از اسراف؛
۸. حکمت‌ها و اعجاز نهفته در تعبیر زکات به صدقه؛
۹. حکمت‌ها و اعجاز نهفته در تعبیر زکات و سایر پرداخت‌های داوطلبانه به قرض؛
۱۰. حکمت‌ها و اعجاز نهفته در رابطه بین زکات و ربا.

نویسنده در فصل دوم به اعجازهای مرتبط با سایر انفاق‌ها می‌پردازد. مهمترین اعجازهای شمرده شده در این فصل عبارتند از:
۱. اعجاز در بهره‌گیری از سایر انواع انفاق‌های داوطلبانه در تحقق عدالت؛
۲. اعجاز در جمع بین زکات و پرداخت داوطلبانه در آیه واحد.
فصل سوم نیز به تحریم ربا و وجود اعجاز مرتبط با آن اختصاص یافته است که موارد زیر را شامل می‌شود:

۱. اعجاز نهفته در تحریم ربا در قرآن؛
۲. اعجاز در تدریجی بودن تحریم ربا در قرآن؛
۳. اعجاز قرآن در تحریم ربا با حلیت بیع در آیه واحد؛
۴. اعجاز اقتصادی قرآن در رشد و نمو صدقه در کنار نابودی ربا؛
۵. اعجاز اقتصادی در مفهوم اصل سرمایه فارغ از زیادت برای فرار از ربا.
در فصل چهارم به ابعاد اعجاز اعتدال در مصرف و سرمایه‌گذاری اشاره شده است. اهم محورهای اعجاز این فصل به این قرار است:

۱. اعجاز موجود در مستندات اعتدال در مصرف در قرآن؛
۲. اعجاز موجود در موضوع اسراف و مصرف‌گرایی؛

فصل پنجم به موضوع امنیت غذایی به عنوان یکی از ابعاد اعجاز اقتصادی می‌پردازد. در این فصل به اهمیت و جایگاه اقتصاد، امنیت غذایی، ارتباط اعجاز‌آمیز دنیا و آخرت، اقتصاد و معنویت در قرآن پرداخته شده است که امنیت اقتصادی را مقدمه امنیت پزشکی، غذایی و فیزیکی معرفی می‌کند.

فصل ششم به توازن بین خریدار و فروشنده و اعجاز موجود در آن اشاره دارد. نویسنده، اعجاز موجود در این محور را در عناوین ذیل جستجو می‌کند: عدم اکل مال به باطل بین فروشنده و خریدار و در نگاهی عام‌تر اعتدال انسان میان تمتعات دنیوی و آخرت‌طلبی، عدم استعمار مشتری توسط خریدار و کم‌فروشی فروشنده به خریدار.

فصل هفتم به اعجاز مرتبط با گرایش به پاکی‌ها و دوری از ناپاکی‌ها اشاره می‌کند، وجود اعجاز مورد اشاره در این فصل به این قرارند: مطلق گذاشتن طیبات بدون محدود کردن در نوع و زمان بهره‌گیری آن، محدود نشدن به تعداد، خاص، مقید کردن خبائث، پیدا کردن حکم پاکی و ناپاکی به وسایل و ابزارهای منتهی به آن دو.

فصل هشتم به بیان اعجاز موجود در ظلم نکردن و عدم تعدی به اموال سایرین در شکل‌های مختلف می‌پردازد. ابعاد اعجاز موجود در این محور عبارتند از: تحریم انواع سرقت، معتبر دانستن مالکیت خصوصی و فردی و احترام به آن و لحاظ مجازات برای تعدی‌کنندگان به آن‌ها.

عنوان فصل نهم وفای به عهد، وعده و عقد به عنوان یکی از وجوه اعجاز اقتصادی قرآن کریم است. محورهای اعجاز اقتصادی در این خصوص عبارتند از:

۱. عبادت دانستن وفای به عهد و عقد و وعده و ارتباط آن با ثواب و عقاب؛

۲. مطلق بودن عقد و وعده و عهد در قرآن و در برگرفتن همه انواع آن؛

۳. تعلق وفای به عهد به همه انواع عقود با همه قیمت‌ها و تعهدات؛

۴. در برگرفتن عقد شفاهی و کتبی با توجه به اطلاق آیه؛

۵. لزوم وفای به عهد و عقد حتی برای غیرمسلمانان؛

۶. اعجاز در اطلاق لفظ صدق بر وعده و اهمیت صداقت در ابعاد اقتصادی

و اخروی زندگی؛

۷. اشاره به این که امر غیر مشروع واجب الوفاء نیست و اهمیت مقید بودن عقدها به امور شرعی.

فصل دهم کتاب به موضوع ضرورت کتابت و شهادت گرفتن در داد و ستد اموال و ابعاد اعجاز اقتصادی آن تعلق دارد. ابعاد اعجازی مورد اشاره در این فصل عبارتند از:

۱. امر به کتابت جهت برطرف شدن شک و حفظ ثبات و آرامش؛
 ۲. دلالت آیه به نگاشتن تفصیل داد و ستد که در رفع مشکلات مؤثر است؛
 ۳. اعجاز موجود در تسهیل کتابت در سفر و تحویل دادن رهن؛
 ۴. اشاره به اختیاری بودن کتابت در موارد اعتماد متقابل؛
 ۵. ضرورت شاهد گرفتن در هنگام استرداد مال یتیم و ابعاد اعجازی آن؛
 ۶. اعجاز موجود در شهادت گرفتن بر وصیت در وقت احتضار محتضر.
- فصل یازدهم به تفاوت انسانها در روزی و وجود اعجاز آن می پردازد. نویسنده در این موضوع در چهار محور تفاوت رزق بین بندگان، مضمون و مطمئن بودن رزق، جهل انسان به مقدار دقیق مال در آینده و عدم علم انسان به زمان و مکان مردن خود، بحث را ارایه نموده و مواردی را از اعجاز اقتصادی قرآن را این گونه ذکر می کند:

۱. تفاوت مایه تکامل و تواصل؛
 ۲. تفاوت در رزق موجب تفاوت در انواع شغلها و حرفهها؛
 ۳. تفاوت نباید موجب ظلم و تعدی گردد؛
 ۴. تضمین رزق همه؛
 ۵. ضرورت تلاش و کار برای رزق بعد از عبادت و طلب؛
 ۶. تقسیم و معین بودن رزق بین خلایق؛
 ۷. تأثیر نااطمینانی نسبت به آینده در کار و تلاش و پرهیز از بیکاری؛
 ۸. جلوگیری از اسراف و مصرف گرایی؛
- فصل دوازدهم به مال و اثر آن بر توسعه اقتصادی می پردازد. در این فصل کوتاه، به اهمیت مال و ثروت در اقتصاد و تأثیر آن بر رشد و توسعه توجه شده است.

فصل سیزدهم به معجزه بودن برخی دعاهاى اقتصادى اشاره دارد که برخى از اين موارد عبارتند از:

۱. طلب رزق و روزى توسط حضرت ابراهيم براى فرزندان و اهل خود و نیز اهل مکه در حالى که در آن زمان، آن سرزمين خشک و بدون زراعت و ثروت بود که نوعى پيشگويى به همراه دارد؛
۲. درخواست حضرت يوسف از پادشاه مصر مبنى بر گماشتن وى بر امور مالى مصر؛

۳. درخواست و دعای حضرت سلیمان از پروردگار براى اعطای ملک بى سابقه و بى نظير به وى.

وجود اعجاز در اين دعاها عبارتند از:

۱. عمومى بودن رزق براى همه انسانها اعم از مؤمن و کافر؛
۲. مطلوب بودن معيشت نیکو براى همه انسانها از منظر الهى؛
۳. امکان رسيدن مؤمن به مناصب بالای اجتماعى و اقتصادى؛
۴. امکان طغيان کافر در جایگاههاى استغناء؛
۵. منحصر نشدن زندگى در زندگى مادی؛
۶. ضرورت تقويت يافتن مسلمانان در همه امور مادی و معنوى؛
بخش دوم به ابعاد تطبيقى اعجاز اقتصادى در قرآن کریم پرداخته است و در دو فصل به اعجاز اقتصادى زمان حضرت شعیب که در قرآن به تفصیل بیشترى نسبت به ساير جريانهاى اقتصادى آورده شده است اشاره مى کند.
در فصل اول اين بخش پس از ذکر مقدماتى پيرامون زندگى حضرت يوسف و داستان وى و رؤیایش به ابعاد اعجاز اقتصادى اين داستان اشاره مى نماید. ابعاد اقتصادى ذکر شده عبارتند از:

۱. جدیت در عمل و استمرار در کار و تلاش؛
۲. پس انداز کردن غذا در سالهاى رونق و فراوانى؛
۳. اشاره به نوع غذای پس انداز شده و کیفیت پس انداز کردن آن؛
۴. هدايت و راهنمايى اهل مصر به کم کردن مصرف به مقدار نیاز و ضرورت نگهدارى و پس انداز باقى مانده محصولات؛

۵. مراقبت و نگهداری غذای پس‌انداز شده در سال‌های فراوانی و رونق اقتصادی؛
 ۶. رعایت زمان‌مندی در مصرف غذای پس‌انداز شده در سال‌های سختی و خشک‌سالی؛
 ۷. هدایت اهل مصر به ذخیره کردن بخشی از حبوبات به عنوان بذر در سال‌های خشکی جهت کشت زرع در سال‌های بعد از خشک‌سالی؛
 ۸. بیان بعد تکلیف و مسئولیت برای متقاضیان مناصب اجتماعی و حکومتی. نویسنده در فصل دوم این بخش، ابعاد اقتصادی داستان حضرت شعیب را عنوان می‌کند. وی در این فصل نیز ابتدا شمه‌ای از زندگی حضرت شعیب را ارایه می‌نماید و جایگاه اقتصاد در رسالت و مأموریت حضرت شعیب را تبیین می‌کند و سپس به وجود اعجاز مندرج در این داستان این‌گونه اشاره می‌کند:
 ۱. نهی از فساد اقتصادی مثل کم‌فروشی و ظلم به حقوق مردم؛
 ۲. آمیخته کردن اقتصاد با عبادت خداوند؛
 ۳. مطلق آوردن کم‌فروشی و در بر گرفتن انواع کم‌فروشی؛
 ۴. ایجاد خلل و کاستی در خرید و فروش‌ها با کم‌فروشی؛
 ۵. تأثیر کم‌فروشی بر بحران‌های اقتصادی ناشی از اکل مال به باطل و احتکار؛
 ۶. شکست و سقوط اقتصاد ملی هر دولتی که اموال را به باطل و تقلب استفاده کند؛
 ۷. کم‌شدن اعتماد اجتماعی بین مردم در صورت رعایت نکردن موازین شرعی در داد و ستدها؛
 ۸. تأثیر کم‌فروشی در ابعاد کیفی اقتصاد ملی؛
 ۹. تعبیر از کم‌فروشی و معاملات غیرشرعی به فساد اقتصادی؛
- مؤلف در بخش پایانی کتاب، به ۱۵۱ کتاب که در ۲۱ موضوع گردآورده شده است را به عنوان منابع تألیفش ذکر می‌کند که در این میان نویسنده از ۱۰ کتاب اقتصادی یاد می‌کند که عمده آن‌ها هم کتاب‌های اقتصاد اسلامی و کتاب‌هایی از قبیل کتب لغت، تفسیر، علوم قرآن، حدیث، فقه و اعجاز و... می‌باشد. وی از کتاب‌های متعارف در علم اقتصاد جز ۲ یا ۳ کتاب بیشتر بهره نبرده است.

بررسی و نقد:

نویسنده از پیام‌های اقتصادی قرآن و حکمت‌های نهفته در آیات اقتصادی قرآن تعبیر به اعجاز اقتصادی نموده و بر ارایه نظام‌مند پیام‌های اقتصادی به گونه‌ای که بشر از آوردن آن ناتوان باشد نیز پابند نبوده است.

وی تلاشی در پیدا کردن نظام موجود بین پیام‌ها و حکمت‌های اقتصادی ننموده است، مضاف بر این‌که هیچ صحبتی از رکن تحدی که از ارکان معجزه به شمار می‌رود، در کتاب به میان نمی‌آید. این اثر اگرچه حاوی نکات مفیدی پیرامون آیات اقتصادی قرآن می‌باشد، اما با عنوان کتاب (اعجاز اقتصادی در قرآن) تناسب چندانی ندارد، مضاف بر این‌که ارتباط بخش عمده‌ای از محتوای کتاب با ادبیات اقتصادی روشن نبوده و برای آشنایان به ادبیات علمی متعارف در رشته اقتصاد، این کتاب سخنان یا توصیه‌های روشن و عالمانه‌ای به همراه نمی‌آورد.

۳) المنظومة المعرفية لآيات الربا في القرآن الكريم «نموذج للاعجاز القرآني في المجال الاقتصادي» دکتر رفعت السید العوضی، المعهد العالمی للفکر الاسلامی،

قاهرة ۱۹۹۷

نویسنده، متولد کشور مصر است که تحصیلات دوره ارشد و دکترای خود را در رشته اقتصاد دانشگاه الازهر به پایان برده و سپس به عنوان استاد اقتصاد اسلامی در دانشگاه‌های الازهر؛ ام‌القری عربستان؛ قطر و نیز دانشگاه اسلامی اسلام‌آباد پاکستان مشغول تدریس می‌شود. وی در چندین طرح تحقیقاتی با المعهد العالمی للفکر الاسلامی همکاری داشته و در بسیاری از کنفرانس‌ها و همایش‌های علمی اقتصاد اسلامی شرکت داشته است. از این نویسنده چند اثر علمی در اقتصاد اسلامی و به طور مشخص چندین کتاب و مقاله در موضوعات اقتصاد قرآنی انتشار یافته است. شاید بتوان ایشان را پر تألیف‌ترین نویسنده معاصر در زمینه اقتصاد قرآنی دانست.

این کتاب در ۱۵۲ صفحه تنظیم شده و هجدهمین کتاب از سلسله مطالعات اقتصاد اسلامی است که از سوی المعهد العالمی للفکر الاسلامی منتشر شده است.

فرضیه اصلی کتاب آن است که قرآن ربا را متضمن انحراف در تربیت صحیح عقیدتی، اجتماعی و اقتصادی دانسته و تلاش می‌کند این فرضیه را در تمامی موارد استعمال ربا در قرآن اثبات نماید.

نویسنده، کتاب را در یک مقدمه، سه فصل اصلی و یک فصل به عنوان خاتمه ارائه می‌کند. تمرکز نویسنده بر آیات ربا در سه سوره روم، آل عمران و بقره بوده و آیه موجود در سوره نساء را در ضمن مباحث دیگر مطرح می‌نماید. وی در مقدمه به وجود اعجاز قرآن پرداخته و از جمله وجوه اعجاز، به برخورداری قرآن از شبکه و نظام معرفتی مفاهیم اشاره می‌کند و به شیوه و ضرورت بحث می‌پردازد. در فصل اول کتاب که به آیات ربا در سوره روم اختصاص یافته است، آیات ربا را در سه چارچوب معرفتی ترسیم می‌نماید.

لایه اول، متضمن تربیت اقتصادی عقیدتی ایجابی، لایه دوم تربیت اقتصادی عقیدتی سلبی و لایه سوم تربیت اعتقادی محض می‌باشد. وی در لایه اول، به رزاقیت خداوند و ضرورت تعاون اجتماعی از طریق انفاق اشاره کرده و در لایه دوم به هشدار نسبت به فساد در زمین و عقوبت‌های آن از سوی خداوند متعال و نیز گوناگونی روزی و رزاقیت خداوند توجه می‌دهد. در لایه سوم که صرفاً به تربیت اعتقادی اهتمام دارد، به پا داشتن دین حنیف و جهت‌گیری به سمت آن را از آیات قرآن بهره می‌گیرد.

نویسنده در فصل دوم کتاب که به آیات ربا در سوره آل عمران معطوف است همانند دو فصل دیگر، ابتدا به سیاق داخلی آیات ربا و سپس به سیاق خارجی آن یعنی مجموعه‌ای از آیات مرتبط قبل و بعد از آیات ربا در چند لایه می‌پردازد. وی فضای کلی آیات ربا را در این سوره در فضای عقیدتی - سیاسی یعنی فضای اعتقادی و نظامی ترسیم نموده و فضای کلی جنگ را حاکم بر این آیات می‌داند. در لایه نخست دستاوردهای اصلی ربا، تحت عناوین طاعت، فلاح، تقوی، رحمت الهی، رسیدن به مصالح اجتماعی، عبرت گرفتن تاریخی، احسان و هدایت و موعظه شمرده می‌شود و در لایه بعدی ریشه‌ها و عوامل تأثیرگذار اعتقادی بر ربا ذکر می‌گردد. وی عناصر اصلی نظام معرفتی سوره آل عمران را در

موضوع الزامات کلان تشریح ربا، رسیدن به فلاح و رستگاری، رحمت و همکاری و تضامن اجتماعی معرفی می‌نماید.

فصل سوم کتاب به آیات ربا در سوره بقره مربوط است. وی در این سوره ربا را با سه لایه معرفتی مرتبط و منسجم می‌داند. لایه اول و نزدیک را متضمن قانون‌گذاری اقتصادی، لایه دوم را متضمن تربیت و مفاهیم عمومی اقتصاد و لایه سوم را متضمن تربیت کلان اعتقادی تلقی می‌کند. نویسنده تلاش می‌کند تا ارتباط هر کدام از این لایه‌ها را با یک‌دیگر و با آیات ربا روشن نماید. بخش پایانی کتاب به ابعاد جدید و نوآوری‌های نظام معرفتی آیات ربا در قرآن پرداخته و ابعاد اعتقادی، اقتصادی و نظامی آیات ربا را تشریح کرده و ترتیب چینش و تنظیم این عناصر را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد.

بررسی و نقد

این کتاب نمونه خوبی است از این‌که آیات اقتصادی قرآن را نمی‌توان به تنهایی و فارغ از سیاق آیات نزدیک و دور آن‌ها و نیز فارغ از مضمون و غرض کلی سوره تصویر نمود، چرا که این شیوه، ما را از بسیاری از مفاهیم اقتصادی قرآن دور می‌سازد.

از نکات برجسته کتاب نشان دادن نحوه ارتباط نظام‌مند آیات قرآنی پیرامون موضوع رباست. نویسنده تلاش می‌نماید تا آیات قرآن را منسجم و دارای لایه‌ها و بطون معنایی معرفی کند. نویسنده ابعاد ارتباط سیاق داخلی آیات ربا را با آیات قبل و بعد آن (آیات انفاق و زکات) تبیین کرده و در لایه بعدی تربیت‌های اعتقادی - اقتصادی پیرامون آیات ربا را مطرح می‌نماید. نویسنده در لایه سوم بستر سازی فرهنگی و اعتقادی آیات ربا را توصیف می‌کند. به نظر می‌رسد فارغ از محتوای مطرح شده در این کتاب، الگوی تحلیل استفاده شده در کتاب می‌تواند مورد بهره‌برداری قرار گرفته و با همین مدل تحلیل‌های خوبی از انسجام آیات قرآن و به طور خاص انسجام آیات اقتصادی با آیات دیگر قرآن نشان داد. لازم به ذکر است که نویسنده کتاب به شکلی ابتکاری فضای کلی آیات ربا را در سوره‌های مختلف ترسیم نموده و مطابق با آن تحلیل عمیق‌تری از ربا انجام

می‌دهد. وی فضای سوره روم را فضای شبهات فکری و اعتقادی و چالش‌های معرفتی نسبت به ربا می‌داند. خداوند در سوره آل‌عمران در فضای آمیخته با حالت جنگ و بحران و با انگیزه دفاع از جامعه به موضوع ربا می‌پردازد و آن را خطری برای جامعه اسلامی به شمار می‌آورد.

وی معتقد است که فضای سوره بقره فضای ثبات اعتقادی و امنیت اجتماعی است که در آن نوبت به تشریح تفصیلی رسیده و جزئیات احکام برای سازمان‌دهی فعالیت‌های اجتماعی تبیین می‌شود.

این کتاب را به یک معنا می‌توان حاوی نظریه‌پردازی پیرامون اقتصاد قرآنی دانسته و برای علاقه‌مندان مطالعات قرآنی کاملاً قابل استفاده می‌نماید.

نگارنده علاوه بر این کتاب، از این الگو در موضوعات دیگر قرآنی هم چون ارث نیز بهره برده و الگوی خود را مؤثر نشان داده است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

از میان تعاریف موجود درباره اعجاز اقتصادی قرآن، بهترین تعریف عبارت است از «آموزه‌ها یا نظام‌هایی از معارف اقتصادی قرآنی که بشر برای همیشه نتواند بدون بهره‌گیری از این به آن دست یابد و بلکه قابلیت تحدی نیز داشته باشد».

با این تعریف می‌توان ساحت‌های متنوعی از اعجاز اقتصادی قرآن را بر شمرد که می‌تواند محل تأمل و تحقیق اندیشمندان قرار گیرد؛ اعجاز درون قرآنی و اعجاز برون قرآنی اقتصادی، اعجاز در گزاره‌های انشایی و اخباری اقتصادی قرآن، اعجاز اقتصادی آموزه‌ها و اعجاز نظام اقتصادی قرآن و اعجاز قرآن به اعتبار قلمروهای متعدد اقتصاد از قبیل فلسفه اقتصاد قرآنی، مکتب اقتصاد قرآنی، حقوق اقتصادی قرآنی، نظام اقتصاد قرآنی، علم اقتصاد قرآنی.

بنابراین التزام به تعریف صحیح اعجاز اقتصادی از مهم‌ترین محورهای قابل توجه است تا هر موضوع و معرفت و آموزه‌ای، تحت عنوان اعجاز اقتصادی شمرده نشده و اهمیت و جایگاه بحث اعجاز محفوظ بماند. از سوی دیگر تعیین دقیق حوزه و عرصه مطالعه و کشف اعجاز اقتصادی به روشن شدن مدعای هر تحقیق و نیز کیفیت ارزیابی و نقد و تکمیل آن کمک کرده و بلکه بدون آن نمی‌توان به نتیجه محصلی دست یافت.

بحث اعجاز اقتصادی قرآن از جمله سرفصل‌های نوبنیاد و نوپای مطالعات اقتصاد قرآنی است که ورود بدون احتیاط و مسامحی در آن و انتساب هر یافته بدیع و شگفت قرآنی بدان، می‌تواند لطمات و خسارت‌های فراوانی را به همراه داشته باشد و از سوی دیگر پرداخت درست و منطقی و مستدل به این عرصه علمی، خدمت شایانی به مطالعات قرآنی و رونق محسوسی را به مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و اقتصاد در پی خواهد داشت.

تعیین مرز دقیق بین این فرصت و آن تهدید، در گرو تحقیقات عالمانه و روش‌مند و آشنایی صاحب‌نظرانه به حوزه‌های قرآنی و اقتصاد است که در فضای آمیخته با نقد دلسوزانه و آزاداندیشی منضبط و هم‌فکری و هم‌دلی اندیشمندان این مدار شکل یافته باشد.

منابع

۱. ابن فارس، احمد، معجم مقاييس اللغه، نشر دارالكتب اسلاميه، بيروت، ۱۴۲۰ق، چاپ سوم.
۲. بلاغی، محمدجواد، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
۳. تفتازانی، مسعود، شرح المقاصد.
۴. خورشید احمد، مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، مقاله دکتر انس زرقاء.
۵. خوبی، سید ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، المطبعة العلمية، قم، ۱۳۹۴ ق.
۶. دادگر، یدالله، نگرشی بر اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۸.
۷. رافعی، مصطفی صادق، اعجاز القرآن و بلاغت محمد(ص)، ترجمه عبدالحسین ابن الدین، بنیاد قرآن، ۱۳۶۱ ش.
۸. رستم نژاد مهدی و حسینی کوهساری، سید مفید، روش‌شناسی مطالعات اقتصاد اسلامی با تأکید بر مطالعات قرآنی، مجله قرآن و علم، ش چهارم.
۹. رضایی اصفهانی، محمدعلی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، انتشارات کتاب مبین، ۱۳۸۰، چاپ اول.
۱۰. سعیدی روشن، محمدباقر، معجزه‌شناسی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، پاییز ۱۳۷۹، چاپ اول.
۱۱. سیوطی، جلال الدین، الإیتقان فی علوم القرآن، تحقیق، سعید المندوب، لبنان، دار الفکر، اول، ۱۴۱۶ق.
۱۲. شاهد، رئیس اعظم، اعجاز قرآن از دیدگاه مستشرقان، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، زمستان ۱۳۸۶، چاپ اول.
۱۳. شهید صدر، اقتصادنا، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۷۵، چاپ اول.
۱۴. طباطبائی، سیدمحمدحسین، تفسیرالمیزان فی تفسیرالقرآن، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۹۳ ق.
۱۵. طوسی، خواجه نصیر الدین و علامه‌حلی، ۱۴۰۷ ق، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، قم.
۱۶. فاضل مقداد، ارشد الطالبین.
۱۷. قطب، محمد، حول التاویل الاسلامی للعلوم الاجتماعیه، محمد قطب، قاهره، دارالشروق، ۱۴۱۸ق.

۱۸. مطهری، مرتضی، مسئله شناخت، صدرا، تهران، ۱۳۷۱، چاپ ششم.
۱۹. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۷ ق.
۲۰. منذر تحف، مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، مترجم: محمد جواد مهدوی، مشهد، آستان قدس، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۴.
۲۱. نصیر الدین طوسی، محمد بن محمد، تلخیص المحصل.
۲۲. نمازی، حسین، نظام‌های اقتصادی، دانشگاه شهید بهشتی، اول، تهران، ۱۳۷۴.
۲۳. هادوی تهرانی، مهدی، مکتب و نظام اقتصادی اسلام، مؤسسه فرهنگی خانه خرد، اول، قم، ۱۳۷۸.
۲۴. هادوی نیا، علی اصغر، امکان و ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی با نگرشی تطبیقی بر اقتصاد کلاسیک، اقتصاد اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۵. یوسفی، احمد علی، ماهیت ساختار اقتصاد اسلامی، مرکز نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۹، چاپ اول.
۲۶. یونس المصری، رفیق، الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم، دارالقلم، دمشق، سوریه، ۱۴۲۶ هـ ۲۰۰۵ م.